

CEBRÎLER

(بنو جبر)

XV-XVI. yüzyıllarda
Laḥsâ merkez olmak üzere
Doğu Arabistan'da hüküm süren
bir hânedan.

Hânedan adını Ukaylîler'e mensup olan kurucusu Seyf b. Zâmil'in dedesi Cebr'den alır. Seyf, Karmatîler'in Laḥsâ'ya hâkim olan kalıntıları Cervânîler'in son emîri İbrâhîm b. Nâsır'ı öldürerek ülkesini zaptetti ve Cebrîler hânedanını kurdu (820/1417). Halka adaletle muamele ederek kısa sürede huzur ve güveni sağladı. Onun ölümü üzerine yerine kardeşi Ecved b. Zâmil geçti, hâkimiyet sahalarını genişleterek Basra körfezi sahillerini de ele geçirdi ve civardaki bazı emîrleri haraca bağladı. Hânedan onun zamanında en parlak devrini yaşadı. Âdil ve cömert bir emîr olan Ecved ilim ve edebiyatın yayılmasına hizmet etmiş ve halkın sevgisini kazanmıştı. Nitekim 1481'den önceki bir tarihte Emîr Ecved ile görüşen Vefâ³ ü'l-vefâ müellifi Semhûdî ondan cömert ve iyi bir insan olarak övgüyle söz eder. Onun zamanında Ca'fer-i Tayyâr'ın ahfadından Şeyh Nasrullah, Cebrîler'in yaptırdığı bir camide imamlık yapmak üzere Laḥsâ'ya gelmiş ve oraya yerleşmiştir. İlim ve faziletleriyle meşhur Hazreclî Abdülkâdiroğulları da aynı dönemde Laḥsâ'ya göç etmiş ve ilmin yayılmasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.

Ecved 1507'de Basra körfezine saldıran Portekizliler'e şiddetle karşı koydu. Aynı yıl ölümüyle yerine büyük oğlu Mukrin geçti. Ancak kardeşleri onunla mücadeleye girerek hânedanın zayıflamasına sebep oldular. Mukrin 1520'de hac münasebetiyle bulunduğu Mekke'de Mısırlılar tarafından ziyaret edilmiş ve doğudaki Bedevîler'in reisi olarak büyük bir ilgi ve itibar görmüştür. Mukrin Hicaz'dan döndüğünde Bahreyn adasına geçmiş olan Portekizliler'e karşı Mekke emîrinin de yardımıyla güçlü bir donanma teşkiline çalıştı. İranlı ve Türk okçularla ordusunu takviye etti. Portekizliler'le yaptığı bir savaşta kahramanca savaştı ve aldığı yaranın tesiriyle üç gün sonra öldü (27 Temmuz 1521), Portekizliler de Cebrîler'in hâkimiyetindeki sahilleri işgal ettiler.

Cebrîler'in Uman Emîri Hüseyin b. Saîd Suhâr'daki İran kuvvetlerini bölgeden uzaklaştırdı ve Portekiz tarafından Za-

fâr'a kadar uzanan bütün toprakların hâkimi olarak tanındı (1521). Hânedan XVI. yüzyılda Osmanlı akınları karşısında tutunamadı ve Osmanlılar'a tâbi Müntefik kabilesinden Râsîd b. Mugâmis tarafından ortadan kaldırıldı (931/1524-25). Laḥsâ'nın merkezi Hüfûf'taki Mescidü'd-Dıbs ilk Osmanlı Valisi Mehmed Ferruh Paşa tarafından yaptırılmıştır (1556). Laḥsâ'da Cebrîler döneminde yapılan en önemli iki eser ise Mescidü'l-Cebrî ve Kasru Ecved'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sehâvî, *ed-Dav' ü'l-lâmi'*, I, 190; Semhûdî, *Vefâ³ ü'l-vefâ*, II, 228; Mahmûd Şâkir, *el-Bahreyn*, Beyrut 1406/1986, s. 61-62; Werner Cas- kel, "Eine Unbekannte, Dynastie in Arabien", *Oriens*, II, Leiden 1949, s. 66-71; Hamd el-Câsir, "Bilâdü'l-Aḥsâ", *el-Ârab*, XIII/9-10, Riyad 1979, s. 785-787; Ahmed Hüseyin Şerefüddin, "el-Hüfûf", *Fayşal*, 47, Riyad 1981, s. 115; Abdullâh Ahmed Şubat, "el-Aḥsâ el-³uyûn ve'n-naḥşil", a.e., 64, Riyad 1982, s. 42-43; G. Rentz, "Djatribids", *El² Suppl.* (İng.), s. 234-235.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

CEBRİYYE

(الجبرية)

İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan grupların ortak adı.

Sözlükte "bozuk olan bir şeyi ıslah edip düzeltmek, birine zor kullanarak iş yaptırmak" gibi anlamlara gelen **cebr** kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelen bir terim olup zorlayıcı bir gücün hâkimiyeti fikrini benimseyenler için kullanılmıştır. Bütün kelâmcıların kabul ettiği bir tanımla bulunmamakla birlikte genellikle "insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanlar" diye tanımlanabilmektedir. Bununla beraber Mu'tezile mensuplarıyla Ehl-i sünnet kelâmcılarının Cebriyye kavramına yükledikleri anlamlar önemli ölçüde birbirinden farklıdır. Mu'tezile'ye göre Cebriyye, kullara ait bütün fiillerin önceden belirlenmiş bir plan (kader) dahilinde gerçekleştiğini ve bu tür fiillerin, kulun kısmî tesiri söz konusu olsa bile ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden grupların adıdır. Buna göre kadere inanan ve kullara ait fiillerin Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu savunan bütün Sünnî ekoller Cebriy-

ye'ye dahildir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının çoğunluğuna göre ise insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriyye denilir.

Kur'an-ı Kerîm'de **cebr** veya **cebrîyye** kelimeleri yer almamakla birlikte **cebr** kökünden türeyen **cebbâr** kelimesi geçmektedir ki bir yerde yüce Allah'a, dokuz yerde de zorba insanlara verilen bir isim veya sıfat olarak kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "cbr" md.). Bunun dışında ilâhî iradenin her şeyi kuşattığını ve Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğunu belirten birçok âyetin yanında müşriklerin Tanrı'ya ortak koşmalarına ilâhî iradenin sebep olduğu iddialarını naklederek **cebr** görüşüne dolaylı yoldan temas eden âyetler de mevcuttur (el-En'âm 6/148; en-Nahl 16/35). Hadislerde de esmâ-i hüsnâ arasında zikredilen **cebbâr** isminden ayrı olarak kadere imanı ve ilâhî iradenin yaratıklar üzerindeki tesirini ifade eden açıklamalar vardır. Bununla birlikte hem Kur'an'da hem de hadis literatüründe insanın kendisine has irade, kudret ve fiillerinin bulunduğunu bildiren naslar da mevcuttur.

Kökleri düşünce tarihinin ve dinlerin başlangıç dönemine kadar uzanan **cebr** görüşünün izlerine Câhiliyye döneminde ve Asr-ı saâdet Arapları'nda da rastlamak mümkündür (Cevâd Ali, VI, 121-122). Pratik sonuçlar vermeyen, çözümünü zor bu tür konular üzerinde tartışmanın tasvip görmediği Asr-ı saâdet döneminden sonra gelişen çeşitli siyasî, dinî-fikrî hareketlerin tesiriyle önceki devreye ait sade ve teslimiyetçi tavır değişerek bunun yerine dinî anlayışlarda derin etkiler meydana getiren yeni bir tartışma ortamı doğmuştur. Kelâm tarihçileri ilk itikadî problemlerden birini oluşturduğu kabul edilen "cebr" ve "ihtiyar" meselesi etrafındaki tartışmaların doğuşunu farklı sebeplere bağlarsa da bunları üç noktada toplamak mümkündür. 1. **Siyasî ve Sosyal Sebepler.** Hz. Peygamber'in hayatında her şeylerini paylaşacak derecede kardeşlik bağları kuvvetli olan müslümanların onun vefatından sonra farklı siyasî görüşleri benimsedikleri için iç savaşlara götürecek kadar ayrılığa düşmelerine anlaşılabilir bir açıklama getirme çabalarının yanı sıra bazı Emevî idarecilerinin, Hz. Ali taraftarları-

na karşı siyasî otoritelerini hâkim kılmak ve yanlış icraatlarından dolayı kendilerini mâzur göstermek, bu uygulamaları herkese kabul ettirmek gayesiyle ilâhî irade ve takdirin değişmezliği fikrini desteklemeleri konuyla ilgili siyasî sebeplerin başında kabul edilmiştir. 2. **Dinî-Fikrî Sebepler.** İnsanların hür bir iradeye sahip olduğunu ifade eden naslar yanında cebir görüşünü temellendirecek müteşâbih nasların da mevcudiyeti, ilâhî sıfatlarla ilgili yorumların başlaması ve nihayet tasavvufî düşüncenin telkin ettiği tevhid anlayışı, cebir görüşünü tartışma alanına çeken dinî-fikrî sebeplerin en önemlileri telakki edilmiştir. Zira varlıkların en yetkini olan Allah'ın zâtı gibi sıfatlarının da yetkin olması aşkın tanrı anlayışının bir gereği olarak görülmüş, buna bağlı olarak da ilim, kudret ve irade sıfatlarının bütün varlık ve olayları kuşattığına, bu arada insanların da bu metafizik gücün koyduğu zorunluluk kanunlarına tâbi (mecbûr) olduklarına inanmak gerektiği görüşü ortaya atılmıştır. Öte yandan tasavvufî düşüncenin, "vahdet-i vücûd" denilen varlık felsefesi yanında amelî bakımdan da hakiki mânada bir tevhidin gerçekleşebilmesi için insanın ilâhî irade karşısında bütün benliğiyle kendisini yok farzederek "fenâfillâh" olması ve her şeyin O'ndan geldiğine inanması gerektiğini telkin ederek koyu bir teslimiyet ve aşırı bir tevekkül fikrini yerleştirmeye çalışması cebir görüşünün yaygınlaşmasında etkili olmuştur. 3. **Kültürel Sebepler.** Bazı müslüman yazarlarla çeşitli şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen bir iddiaya göre müslümanların yabancı kültürlerle tam olarak temas kurmalarını sağlayan fetihler sonunda, insanın fiillerinde hür veya "mecbûr" oluşu problemini yoğun bir şekilde tartışan yabancı kültürle, özellikle hıristiyan ve yahudi teolojisiyle karşılaştıktan sonra İslâm âlimlerinin ister istemez bu konulardaki İslâmî inancı belirlemeye çalışmaları Cebriyye'nin teşekkülünde rol oynamıştır (Goldziher, s. 77 vd.). Ancak bundan önce söz konusu edilen iki faktörden özellikle dinî-fikrî olanını dikkate almadan cebir görüşünü sadece yabancı kültürün tesirine bağlamak isabetli görülmemiştir.

Hız. Peygamber devrinde bazı müşriklerin, inançlarını ilâhî iradenin zorlamasına bağlamaları bir yana bırakılırsa İslâm düşüncesi tarihinde cebir görüşünün ilk defa kimler tarafından ortaya atıldığı kesin bir şekilde belirlenememekte-

dir. Hız. Ali ile İbn Abbas'ın Cemal ve Sıfîn savaşlarından sonra cebir telakkisineri sürenleri tenkit ettiklerine dair bazı rivayetler doğru kabul edilirse (İbnü'l-Murtazâ, s. 9-10) cebir tartışmasının başlangıç tarihi ashâb-ı kirâmın son dönemlerine kadar götürülebilir. Söz konusu rivayetlerde insanların bütün fiillerinin kesinlikle kazâ ve kadere göre cereyan ettiği, fakat bu durumun onları zorlamak anlamına gelmediği, yani Allah'ın insanları kendisine isyan etmeye zorlamadığı, kazâ ve kaderin hürriyetlere engel oluşturmadığı, ashâbın anlayışı olarak bildirilmesine rağmen Emevî idarecilerinin cebir görüşünü teyit edecek beyanlarda buldukları, halifeler adına söylenen şiirlerde bu inancın işlendiği kelâm tarihçilerince kabul edilmektedir (İbnü'l-Murtazâ, s. 6; Ali Sâmin en-Neşşâr, I, 231-232).

Tesbit edilebildiği kadarıyla kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadıklarını ve dolayısıyla cebir altında bulduklarını ilk defa Ca'd b. Dirhem ileri sürerek görüşünü Şam bölgesinde yaymaya çalışmıştır. Emevî hükümdarlarından Mervân'a "Ca'dî" lakabının verilmesi, Ca'd'ın tesirini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ca'd'ı Saîd b. Cübeyr, Ebû Ru'be ve Hâris b. Süreyc et-Temîmî takip etmiştir. Cebir fikrini temellendirerek kelâm ilmine mal edenin Cehm b. Safvân olduğu kabul edilir. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Cehm'e nisbet ettiği bir görüşe göre insanların eliyle gerçekleşen fiillerin yaratıcısı Allah'tır ve âlemde O'ndan başkasına ait hiçbir fiil yoktur. Ancak Allah bunu, fiilin meydana gelmesini sağlayan irade ve kudreti kullarında yaratmak suretiyle gerçekleştirmektedir (Eş'arî, s. 279). Daha sonra gelen kelâm tarihçileri Cehm'e atfedilen bu görüşü, fiilin meydana gelmesinde kulun hiçbir fonksiyonu bulunmayan mutlak cebir tarzında yorumlamışlardır. Cehm'den sonra Mu'tezile'den Dirâr b. Amr, Şîa'dan Hişâm b. Hakem, Neccâriyye'nin kurucusu Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, Muhammed b. Burğûs, Yahyâ b. Ebû Kâmil gibi kişiler, özellikle kullara ait fiillerin meydana gelişine ilgili görüşlerinden dolayı hemen bütün kelâmcılarca Cebriyye'nin temsilcileri kabul edilmişlerdir. Mu'tezile âlimleri ise kulların fiillerinin önceden belirlenen kazâ ve kadere göre Allah tarafından yaratıldığını ve fiilin meydana geliş anından önce insanların fiil yapma gü-

cü bulunmadığını savunan (bk. İSTİTÂAT) bütün Sünnî kelâmcıları Cebriyye ricâli arasında görerek onlardan genellikle Mücbire, bazan Mücebbire, İcbâriyye veya Kaderiyye ("kader inancını benimseyenler" anlamında) diye bahsetmişlerdir (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûl'l-ğamse*, s. 324, 772, 775; İbnü'l-Murtazâ, s. 49, 97). Ancak Eş'arî ve Mâtürîdî, Ehl-i sünnet'i bu şekilde adlandırmayı reddetmişlerdir. Özellikle Mâtürîdî, Allah tarafından yaratılmış da olsa kulda fiilin meydana gelmesinde rol oynayan irade ve kudretin var olduğunu söyleyen Ehl-i sünnet'i Mu'tezile'nin Cebriyye'den saymasını mantıksız bulur. Çünkü Ehl-i sünnet, fiilin işlenmesi sırasında kulda irade ve kudret bulunduğunu kabul eder. Ona göre Cebriyye adı, fiilin meydana gelişinde kulun kudreti bulunmadığını iddia eden Mu'tezile'ye daha uygun düşmektedir (*Kitâbü't-Tevhîd*, s. 320, 322). Mâtürîdî, muhtemelen, Mu'tezile tarafından da benimsenen kudretin (istitâat) bir araz olduğu, arazlarınsa iki ayrı zamanda bulunamayacağı düşüncesinden hareketle bu sonuca varmıştır. Çünkü Mu'tezile insanda fiilin işlenmesinden önce kudretin var olduğunu savunur. Bu durumda bir araz olan kudretin başka bir zaman olan fiil anında bulunmaması gerekir ki bu cebirden başka bir sonuca götürmez. Fahreddin er-Râzî de Cebriyye adının, kulun fiilinin yaratıcısı olmadığını söyleyenlere değil kulun fiilini gerçekleştirecek gücü bulunmadığını iddia edenlere lâıyk olduğunu belirtir (*İ'ti-kâdât*, s. 103). Gerçi Râzî, Mu'tezile'nin Mücbire'ye yönelttiği tenkitleri cevaplandırarak bir anlamda bu adı kabullenmiş gibi görünürse de (*Mefâtihu'l-ğayb*, XIV, 79) onun cebir görüşünü benimsemediği kendi ifadelerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Takıyyüddin İbn Teymiyye de Ehl-i sünnet'e mensup olan mutasavvıfları Cebriyye'nin temsilcileri olarak mütalaa eder.

Kaynaklarda Cebriyye'ye atfedilen görüşleri iki noktada toplamak mümkündür. 1. **Kazâ ve Kader.** Kur'an-ı Kerim'de her şeyin yaratılmadan önce Allah'ın ezeli ilim ve iradesine göre bir kitapta (levh-i mahfûz) yazıldığı ve böylece kaderin tayin edildiği, Allah'ın dilediği kullarını hidâyete erdirdiği, dilediklerini dâlâlete sevkedip doğru yolu bulmalarına engel olduğu, kâfirlere azap etmeyi mürad edip onların kalplerini imandan çevirdiği, mülkünde dilediğini yaptığı ve bundan sorumlu tutulamayacağı ve ni-

hayet her şeyin Allah tarafından yaratıldığı bildirilmektedir (ilgili âyetler için bk. Ahmed b. Muhammed er-Râzî, s. 17-34). Şu halde kulların iman-inkâr, hidâyet-dalâlet, itaat-isyan cinsinden yaptığı bütün fiilleri dileyen Allah'tır. İnsanları her taraftan kuşatan kader çizgisinin dışına çıkmak mümkün olmadığından onların bütün fiilleri kaderin bir sonucu olup Allah'ın ilim ve irade sıfatlarına bağlıdır. Aksi takdirde O'nun her şeyi bilmediğini ve mülkünde irade etmediği birtakım fiillerin meydana geldiğini söylemek gerekir ki bu ulûhiyyet makamı için düşünülemez bir eksiklik ve âcizliktir. Şu halde âlemde vuku bulan iyi ve kötü bütün fiillerin, olayların Allah'ın dilemesiyle gerçekleştiğine inanmak gerekir. Buna bağlı olarak Allah'ın kullarına güç yetiremeyecekleri sorumluluklar yüklemesi de mümkündür. Nitekim iman etme imkânı bulunmayan kâfirleri sorumlu tutmuştur. 2. Kulların Fiilleri. Kur'an'da Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu bildirildiğine göre (meselâ bk. el-En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16) kullara ait fiillerin de Allah tarafından yaratılmış olması icap eder. İnsanlara ait fiillerin kendileri tarafından yaratıldığını iddia etmek bir anlamda yaratıcılıkta O'na ortak tanımak demektir. Müstakil olarak fiil yapma imkânından yoksun olan insanların hür oldukları söylenemez. Kul vasıtasıyla meydana gelen kötü fiilleri yaratmak Allah'a nisbetle güzel, kula nisbetle çirkindir.

Mezhepler tarihi yazarları Cebriyye'yi aşırı ve mutedil görüşlere sahip olmaları açısından iki gruba ayırmışlardır. İnsanın fiillerinde hiçbir etkisi bulunmadığı ve irade hürriyetinden tamamen yoksun olduğu temel görüşünü savunan aşırıların (Cebriyye-i Hâlis, Mücbire-i Gulât) Cehm b. Safvân, İsmâil el-Bittîhî, Bekir b. Uhtü Abdülvâhid ve Ebû Sabbâh b. Muammer es-Semerkanî tarafından temsil edildiği kabul edilir. Bu sebeple Cebriyye mensupları önderlerine nisbetle Cehmîyye, Bittîhiyye, Bekriyye ve Sabbâhiyye diye de anılırlar. Ancak kula, fiillerinde rol oynayan bir kudret ve irade verildiği tarzında Eş'arî tarafından Cehm'e atfedilen görüş (Maḳâlât, s. 279) doğru kabul edildiği takdirde onu hâlis Cebriyye'den saymamak gerekir. Nitekim Şerif el-Murtazâ da Eş'arî'nin rivayetine yakın bir görüşü Cehm'e nisbet eder (İnkâzû'l-beşer, I, 258). Hâlis Cebriyye'nin temsilcileri arasında sayılan di-

ğer şahısların fikirleri hakkında açık bilgiler mevcut değildir. Bu durumda Cebriyye-i Hâlis'a'nın tevhidi, Allah'ın irade ve kudreti karşısında kulun bütün benliğiyle kendisini yok farzetmesi şeklinde anlatılan süflerce temsil edildiği kabul edilmektedir. Her ne kadar Kelâbâzî, bütün mutasavvıfların insanlara gerçek anlamda fiil isnat ettiklerini, cebir ve zorlama altında bulunmadıkları görüşünde birleştiklerini belirtmişse de bu müelliften önce ve sonra birçok mutasavvıf kesin bir cebir anlayışını benimsemiştir. Nitekim Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin naklettiğine göre Cüneyd-i Bağdâdî tevhidi "bütün yaratılmışların her türlü davranışlarının Allah'tan olduğunu bilmek" şeklinde tarif etmiştir. Zünnûn el-Misrî'ye göre tevhid ve tevekkül öncelikle Allah'tan başka tanrılar edinmeyi, ikinci olarak da O'ndan başka sebepler göstermeyi imkânsız kılar. Herevî'ye göre bunların ilki "avâmin tevhidi", ikincisi de "havâsın tevhidi"dir (bk. Çağrıncı, s. 31-32). İbn Teymiyye, Muhammed Abduh ve çağdaş bazı yazarlara göre mutasavvıfların bu şekilde bir taraftan kulun ilâhî irade karşısında kendisini yok farzetmesi gerektiğini savunması, diğer taraftan onun cebir altında bulunmadığını ileri sürmesi tutarlı değildir (İbn Teymiyye, IV, 299-302; Ali Sâmi en-Neşşâr, III, 286).

İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve onların fiillerini müstakil olarak gerçekleştiremediğini benimsemekle birlikte sorumluluğa ahlâkî açıdan sağlam bir zemin bulmak amacıyla bu fiillerde insanların da etkisi bulunduğunu kabul eden mutedil (mutavassıt) Cebriyye'nin hangi fırkalarından oluştuğu hususunda farklı görüşler mevcuttur. Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî bu gruba sadece Dirâr b. Amr ile Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'a nisbetle anılan Dirâriyye ve Neccâriyye'yi dahil edip Ehl-i sünnet gruplarını bunun dışında tutarken İbn Teymiyye, Seyyid Şerif el-Cürçânî ve Muhammed Reşid Rızâ Eş'ariyye'yi, Tehânevî ise bütün Ehl-i sünnet'i mutavassıt Cebriyye içinde mütalaa etmiştir. Cebriyye teriminin esas itibarıyla insanların irade hürriyetinden tamamen yoksun bulduklarını savunanlar anlamına geldiği dikkate alınırca, bazı istisnalar bir yana, Ehl-i sünnet'i bu mezhebe dahil etmek isabetli görünmemektedir. Zira Sünnî âlimlerin çoğunluğu insanların sorumluluğa konu teşkil eden fiillerini kendi iradeleriyle

yaptıklarını kabul etmekte, buna karşılık Allah'ın kullarını inkâr veya isyan etmeye zorladığı fikrini ise reddetmektedir.

Cebir görüşü, İslâm düşünce tarihinde itikadî ve fikrî bir hareket olarak ortaya çıktığı hicrî I. yüzyılın ilk yarısından itibaren tenkit edilmiştir. İlk defa Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas gibi ileri gelen sahâbîler tarafından başlatılan ve daha sonra Hasan-ı Basrî'nin sürdürdüğü eleştirilerde Allah'ın kullarını buyruklarına karşı gelmeye zorlamadığı, yaratıcı hakkında bu tür inançları beslemenin yanlış olduğu belirtilmiştir (Risâle fi'l-kader, I, 83, 85). Mu'tezile kelâmcıları çeşitli aklî ve naklî delillere dayanarak Cebriyye'ye karşı tekfire kadar varan tenkitler yöneltirken Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel gibi Sünnî âlimler, insanların fiillerini icbar altında yapmadıklarını, bununla birlikte ihtiyarî fiiller de dahil olmak üzere her şeyin ilâhî irade ve kudret çerçevesinde vuku bulduğunu söylemek suretiyle Mu'tezile'nin insanı tamamen hür kabul eden tutumu ile Cebriyye'nin hiçbir noktada insana hürriyet tanımayan aşırı tutumu arasında naslara daha uygun düşen mâkul bir görüşü savunmuşlardır. Gerek Selefi gerekse kelâmcı olsun Ehl-i sünnet âlimlerinin kanaatine göre ihtiyarî fiillerin ilâhî iradenin zorlamasıyla gerçekleştiğini söylemek Allah'ın adalet, rahmet ve hikmet sıfatlarıyla bağdaştırılmaz; ayrıca peygamber göndermek suretiyle insanları buyruklarına uymakla yükümlü tutmasına ve sonuçta uymayanları cezalandırmasına hem naslar hem de apaçık aklî ilkeler açısından savunulabilir bir açıklama getirmek de mümkün değildir. Zira kullarına karşı rahmetle muamele ettiğini beyan eden (el-En'âm 6/12) Allah'ın, insanları iman ve itaati sağlayacak irade ve kudretten yoksun bıraktıktan sonra inkâr ve isyanları sebebiyle cezalandırması adalet ve rahmet anlayışına aykırıdır (Mâtürîdî, s. 319-320). Şunu da belirtmek gerekir ki cebir görüşü, insanın içinde yaşadığı "teşebbüs etme-çalışma-başarma" dünyasının realiteleri ve kendi vicdanî kanaatleriyle de bağdaşmamaktadır.

Kazâ ve kader telakkisinin insanları hürriyetten yoksun hale getireceği tarzında Mu'tezile tarafından öne sürülen iddia Ehl-i sünnet âlimlerince reddedilmiştir. Aslında Ehl-i sünnet nazarında kader, Allah'ın her şeyi meydana gel-

meden önce bilip levh-i mahfûza yazması esasına dayanır ki Mu'tezile'ye göre de Allah'ın ilim sıfatı, olmuş ve olacak her şeyi kapsayacak bir yetkinliğe sahiptir. Öyle görünüyör ki Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında cebirle ilgili olarak sürdürülen tartışmalar daha çok hangi görüşün cebri gerektireceği noktasında toplanmaktadır. İbn Rüşd'ün de belirttiği gibi insan iradesinin gözlenebilen dış tesirlerden kurtulması hemen hemen imkânsızdır. Her ne kadar irade ve fiil gücüne sahip olduğumuz şuurunu taşıyorsak da beşerî fiillerin ilâhî irade ve kudretten tamamen bağımsız olarak gerçekleştiği tarzında elimizde ne dinî ne de akfî delil vardır. Esasen ilâhî sıfatların varlık ve olaylarla ne tür bir irtibat içinde bulunduğu hususunda yeterli bilgiye de sahip değiliz. Önemli olan insanın bir fiil yapmayı dileyebilmesi, sonra da hangi şekilde olursa olsun onu gerçekleştirilebilmesidir; bu da onun icbar altında olmadığını ispat etmek için yeterli görülmelidir (daha geniş bilgi için bk. KADER; KESB).

Kaynaklar, hicrî II. yüzyılın başlarından itibaren cebir veya kader konusu ile ilgili olarak yazılan pek çok eserin adını zikreder. Tesbit edilebildiği kadaryla bunların ilki tâbiînden Hasan-ı Basrî'ye aittir. *Risâle fi'l-kader* adındaki bu muhtasar belge çeşitli eserler içinde yayımlanmıştır (Muhammed Umâre, *Resâ'ilü'l-âdl*, I, 83-87; Mâcid Fahrî, *el-Fikrû'l-aḥlâkî el-ʿArabî*, I, 19-28). Şii âlimlerinden Zürâre b. A'yûn'ün *el-İstiḫâ'a ve'l-Cebrî*, Hişâm b. Hakem'in *el-Cebr ve'l-kaderî* (*İzâhu'l-meknûn*, II, 266, 285), Mu'tezile'den Amr b. Ubeyd'in *er-Red ʿale'l-Ḳaderiyye*'si, İbn Keysân el-Esamm'in *er-Red ʿale'l-Mücbire*'si, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın *er-Red ʿale'l-Ḳaderiyye ve'l-Mücbire*'si, Bişr b. Mu'temir'in *el-Vaʿid ʿale'l-Mücbire*'si, cebir görüşüne ilişkin olarak kaynaklarda adı geçen, fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen eserlerdir (İbnü'n-Nedim, s. 203-215). Kâsım er-Ressî'nin *er-Red ʿale'l-Mücbire*'si, Şerif el-Murtazâ'nın *İnkâzû'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kaderî*, Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in *er-Red ʿale'l-Mücbire ve'l-Ḳaderiyye*'si, *Resâ'ilü'l-âdl ve't-tevhîd* adlı bir kitapta yayımlanmıştır (bs. yeri yok, Dârü'l-hilâl 1971). Gazzâlî'nin *Risâletü'l-Cebrî'l-mutavassıfî* (Süleymaniye Ktp., Fâthî, nr. 5391), Fahreddin er-Râzî'nin *Risâle fi'l-cebr ve'l-kaderî* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1278),

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Şümûsü'l-fikeri'l-münkız min zulümâtî'l-cebr ve'l-kaderî* (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1440), Nasîrüddîn-i Tüsî'nin *Risâle fi'l-cebr ve'l-kaderî* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3570), M. Zâhid Kevserî'nin *el-İstibşâr fi't-tahaddüs ʿani'l-cebr ve'l-iḥtiyâr*'ı (Kahire 1370) ve Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkûfû'l-beşer taḥte sultânî'l-kaderî*, cebir konusunda günümüze ulaşan eserlerden bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "cbr" md.; *et-Taʿrifât*, "cebrîyye" md.; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "cebrîyye" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "cebrîyye" md.; M. F. Abdülbâkî, *Muʿcem*, "cbr" md.; Mustafavî, *et-Taḥkîk*, II, 45-46; Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader* (nşr. Muhammed Umâre, *Resâ'ilü'l-âdl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, I, 83-87; Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, *er-Red ʿale'l-Mücbire* (a.e. içinde), I, 115-117, 144-149; Şerif el-Murtazâ, *İnkâzû'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kaderî* (a.e. içinde), I, 257-260, 268; Hâdî-İlelhak, *er-Red ʿale'l-Mücbire ve'l-Ḳaderiyye* (a.e. içinde), II, 64; Buhârî, *Ḥalku ʿefâli'l-ibâd*, Beyrut 1984, s. 112; Fadl b. Şâzân, *el-İzâh*, Tahran 1351 hş., s. 6; Hayyât, *el-İntişâr*, s. 17-18, 29, 54, 55; Eşʿarî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 40-41, 279, 430; Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 319-322; Makdîsî, *el-Bedʿ ve't-târîḫ*, V, 146, 147; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 203-215; Hârizmî, *Mefâthu'l-ʿulûm*, Kahire 1923, s. 20; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeyre), III, 35; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûl-i-ḥamse*, s. 287-288, 313, 324, 483, 772, 773, 775; a.mlf., *Müteşâbihü'l-Ḳurʿân* (nşr. Adnan M. Zerzûr), Kahire 1969, s. 274, 288, 330-331, 362, 379, 537, 626; Bağdâdî, *el-Farḳ* (Kevserî), s. 204; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 85-91; İbn Mutîʿ en-Nesefî, *er-Red ʿale'l-bidaʿ* (*Annales Islamologiques* içinde), Kahire 1980, s. 61-65; İbn Teymiyye, *Mecmûʿatü'r-resâ'il*, IV, 299-302, 315-316; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 491; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Muʿtezile*, s. 6, 9-10, 15, 49, 63, 80, 81, 96, 97, 99, 112, 113-114, 119; *İzâhu'l-meknûn*, I, 363; II, 266, 285; Resîd Rizâ, *Tefstrü'l-menâr*, X, 138, 197, 198; XI, 101; Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neşʿetü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, I, 231-232, 343-344; III, 286; M. Ali Ebü Reyân, *Târîḫü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, İskenderiye 1986, s. 257-261; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VI, 121-122; Muhammed Ebü Zehre, *Târîḫü'l-meżâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 103-105; Hüseyin Atvân, *el-Fıraḳu'l-İslâmiyye ft bilâdi's-Şâm*, Amman 1986, s. 91-95; Hasan Hanefî, *Mine'l-ʿAḳide ile's-sevre*, Beyrut 1988, III, 80-109; Mustafa Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s. 31-32; I. Goldziher, *el-ʿAḳide ve's-şerʿa* (trc. M. Yûsuf Mûsâ v.dğr.), Kahire, ts., s. 77-133; M. Watt, "al-Djibriyya", *EI*² (İng.), II, 365.

İRFAN ABDÜLHAMİD

CEDEL

(الجدل)

Meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanılan mantık, felsefe ve kelâm terimi.

Sözlükte "ipi sağlamca bükmek; birini sert bir yere düşürmek; düşmanlık veya tartışmada çetin olmak, cephe almak" gibi anlamlara gelen *cedl* veya *cedel* kökünden isim olup Latince'deki *dialectica* kelimesinin Arapça karşılığıdır. Terim olarak mantık, felsefe ve ilgili diğer ilimlerde farklı şekillerde tarif edilir. Mantıkta *cedel*, "meşhur olan (meşhûrat) ve doğru kabul edilen (müsellemat) öncüllerden oluşmuş kıyas" demektir. Felsefe ve kelâmda farklı tarifleri bulunmakla beraber genellikle "bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme sanatı" diye tanımlanır. Ayrıca *cedel*, bir tezin doğruluk veya yanlışlığını göstermek amacıyla yapılan tartışma kurallarından bahseden ilmin adı olarak da kullanılmıştır.

Kur'an'da iki yerde *cedel*, iki yerde *ci-dâl*, yirmi altı yerde *mücâdele* kökünden türeyen değişik şekiller kullanılmıştır. Tartışmada başvurulan ve "delil" anlamına gelen *hüccet*, *sultan*, *burhan* gibi kelimeler altmış yerde geçmektedir. *Mirâ'* ile *muhâccet* de Kur'an-ı Kerim'de "karşılıklı tartışma ve delil getirme" mânasında kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkî, *Muʿcem*, ilgili kelimeler). Kur'an'da gerçek bilgiye ve kesin delile dayanmayan, yanlış doğru, doğruyu yanlış göstermek suretiyle hakikati reddetme ve bâtılı savunma amacına yönelik tartışma yasaklanmış, buna karşılık kesin delil ve gerçek bilgidir hareketle yanlış fikirleri çürütme ve gerçeği ispat edip savunma maksadıyla yapılan tartışmalar câiz görülmüş, hatta bu anlamda Hz. Peygamber'e muhalifleriyle *cedel* yapması emredilmiştir (bk. en-Nahl 16/125). Hadis mecmualarında *cedeli* yasaklayan bazı hadisler mevcutsa da (*Müsned*, IV, 156; V, 252, 258; Dârimî, "Muḳaddime", 17, 29; İbn Mâce, "Muḳaddime", 7) bunları Kur'an'ın hoş karşılamadığı türden tartışmalar şeklinde anlamak gerekir. Birçok âyette, İslâm daveti karşısında direnen müşrikleri susturma veya ikna etmek için tartışmalara girişildiği görü-